

ANNA SICIAK
(PRZEMYŚL)
ORCID 0000-0002-5440-6044

WIELOETNICZNY CHARAKTER RUCHU WYDAWNICZEGO W PRZEMYŚLU (1754–1939) – ZARYS PROBLEMATYKI

Słowa kluczowe: Przemyśl 1754–1939, drukarze, księgarze, ruch wydawniczy

Streszczenie

Rozwój drukarstwa w Przemyślu wiąże się z Adamem Kleinem, który przeniósł tam w 1754 r. swój warsztat z Krakowa. Odtąd nieprzerwanie do współczesności istniał lokalny ruch wydawniczy. Od założenia pierwszej drukarni do wybuchu drugiej wojny światowej charakteryzował się wieloetnicznością jej przedstawicieli (właścicieli drukarni i księgarni, wydawców, autorów) oraz różnorodnością języków druków (polski, łaciński, ukraiński, niemiecki, jidysz, węgierski). Składała się na to działalność głównie Polaków, Ukraińców i Żydów. Efektem 185 lat ich pracy było co najmniej 3500 druków zwartych i ciągłych (roczników, sprawozdań) oraz kilkadziesiąt tytułów prasy polskiej, ukraińskiej i żydowskiej. Niektóre z nich ukazywały się krótkotrwale, ale kilka z nich nawet przez kilkadziesiąt lat. Tematyka wydawanych dzieł także była różnorodna, od rozpraw naukowych świeckich i religijnych, przez literaturę piękną i utwory muzyczne, po podręczniki oraz sprawozdania organizacji i stowarzyszeń.

MULTI-ETHNIC NATURE OF THE PUBLISHING MOVEMENT IN THE CITY OF PRZEMYŚL
(1754–1939) – AN OUTLINE OF PROBLEMS

Keywords: Przemyśl 1754–1939, printers, booksellers, publishing movement

Abstract

The development of printing industry in Przemyśl is connected with Adam Klein, who moved his workshop there from Kraków in 1754. Since then, the local publishing movement has existed continuously until the present day. From the foundation of the first printing house to the outbreak of World War II, it was characterized by the multi-ethnicity of its representatives (owners of printing houses and bookstores, publishers, authors) and the diversity of printing languages (Polish, Latin, Ukrainian, German, Yiddish, Hungarian). It consisted mainly of Poles, Ukrainians and Jews. The result of 185 years of their work was at least 3500 compact and continuous publications (yearbooks, reports) and several dozen titles of Polish, Ukrainian and Jewish

press. Some of them were published for a short period of time, but a few of them were published even for a few dozen years. The subject matter of the published works was varied a great deal, ranging from secular and religious scholarly treatises, through belle – lettres and musical works, to textbooks and reports of organizations and associations.

Jako początek przemyskiej działalności drukarskiej i wydawniczej należy przyjąć rok 1754, kiedy to Adam Klein, drukarz krakowski, przeniósł swój warsztat do Przemyśla. Zarówno data powstania drukarni, jak i nazwisko pierwszego drukarza, są znaczącymi w dziejach miasta¹.

Obok tej pierwszej drukarni stopniowo powstawały w mieście także inne. Pojawiły się również placówki związane z wydawaniem i rozpowszechnianiem książek, jak księgarnie i wydawnictwa. Była to nowa gałąź przemysłu, w jakiej uczestniczyło z czasem coraz więcej osób, tworząc specyficzną działalność składającą się na zjawisko zwane ruchem wydawniczym. Ten rodzaj aktywności realizowali drukarze, księgarze, wydawcy indywidualni (np. dziennikarze, literaci, duchowni) oraz instytucjonalni (stowarzyszenia, organizacje, urzędy itp.). Ich prace ukazywały się w formie książek, broszur, czasopism i druków ulotnych. W tym bogactwie postaci i ich dzieł, a także związanych z ruchem wydawniczym przedsiębiorstw i instytucji znajdujemy liczne obrazy wielokulturowości wynikającej ze specyficznych dziejów Przemyśla.

Rozwijało się tam życie społeczne i kulturalne ludności polskiej, ukraińskiej i żydowskiej. Każda z tych nacji miała własne przedsiębiorstwa i instytucje oraz publikacje książkowe, a także czasopisma. Tylko od wybuchu drugiej wojny światowej ukazały się co najmniej 2523 publikacje zwarte i ciągłe (roczniki) w różnych językach drukowane alfabetem określonym jako łaciński². Do tego należałoby dodać co najmniej kilkaset książek wydanych alfabetem cyrylickim i hebrajskim. W przybliżeniu można szacować ogólną produkcję wydawniczą w Przemyśle na 3500 publikacji, a dokładną liczbę można będzie poznać, gdy bibliografie wydawnictw polskich, ukraińskich i żydowskich będą kompletne. Ponadto doliczyć należy czaso-

¹ A. Siciak, *Dzieje pierwszej przemyskiej drukarni Adama Kleina – 1754–1757*, „Res Historica” 2002, z. 13, s. 149–170; zob. także: eadem, *Adam Klein – drukarz przemyski*, „Przemyski Przegląd Kulturalny” 2012, nr 26–27, s. 20–25; E. Grin, *Urzednicy miejscy Przemyśla w XIV–XVIII wieku*, Toruń 2012, wg indeksu.

² A. Siciak, *Druki przemyskie 1754–1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim*, Przemyśl 2002.

pisma, których ukazało się ponad 80 tytułów prasy polskiej³, a także ponad 30 tytułów prasy ukraińskiej i 15 prasy żydowskiej⁴. Wychodziły ponadto jednodniówki, których do 1939 r. wydrukowano co najmniej 67⁵. W tworzeniu gazetek szkolnych i organizacyjnych także młodzież szkolna miała swój udział⁶.

Pierwszy przemyski drukarz Adam Klein, jak i następni właściciele drukarni – jezuici, którzy odkupili od niego drukarnię w 1757 r. – wydawali książki w języku polskim i łacińskim. W większości były to dzieła religijne i naukowe, skierowane głównie do kapłanów i kleryków, a także modlitewniki i katechizmy dla ogółu wiernych⁷. Język łaciński i polski tych dzieł sugeruje, że były przeznaczone głównie dla duchownych Kościoła rzymskokatolickiego, ale z pewnością z literatury tej korzystali także grekokatolicy. Ich odbiór początkowo z pewnością nie był zbyt szeroki, bo umiejętność czytania należała wówczas do rzadkości, aczkolwiek już pod koniec XVIII w. pojawiły się w drukarni jezuitów dzieła popularne m.in. *Wiadomość ciekawa każdemu wielce pożyteczna* Pawła J. Biretowskiego (1772, 1773). Był to poradnik zawierający sekrety i opisy ziół stosowanych dla poratowania zdrowia, a również receptury do wyrobu wódek oraz przepisy kucharskie. Świadczy to o znalezieniu odbiorców wśród mieszczan i okolicznej szlachty. Ponieważ język polski był w powszechnym użyciu, z dzieł tych z pewnością korzystali także przedstawiciele innych narodowości, zamieszkujących ówczesnie teren diecezji przemyskiej.

Kolejny drukarz, który około 1776 r. nabył drukarnię po jezuitach, Antoni Matyaszkowski, rozpoczął swoją działalność już po zajęciu części ziem Rzeczypospolitej przez monarchię austriacką. Działalność typograficzną po jego śmierci kontynuowała żona Anna Matyaszkowska do 1798 r. Rynek odbiorców widocznie w tym czasie na tyle się rozszerzył, że repertuar wydawniczy drukarni Antoniego,

³ Z. Felczyński, *Katalog chronologiczny czasopism polskich w Przemyśle w latach 1792–1939*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1979, [t. 1], s. 181–220; B. Bobusia, *Prasa regionu przemyskiego w XIX i XX wieku (chronologiczny spis tytułów)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1988, t. 5, s. 253; A. Siciak, *Przegląd tematyczny tytułów prasowych ukazujących się w Przemyśle w latach 1867–1914*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, t. 20, s. 27–56.

⁴ B. Bobusia, *Prasa mniejszości narodowych w Przemyśle. Spis tytułów*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1986, t. 3, s. 157–162.

⁵ E. Długosz, A. Siciak, *Przemyskie jednodniówki. Bibliografia adnotowana*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2011, t. 22, s. 199–237.

⁶ Były pisane ręcznie i powielane różną techniką, szerzej zob.: Z. Felczyński, *Pisma młodzieżowe i szkolne w Przemyśle*, „Rocznik Przemyski” 1979, t. 21, s. 185–199.

⁷ A. Siciak, *Dzieje pierwszej przemyskiej drukarni Adama Kleina...*, s. 149–170.

a później Anny Matyaszkowskich miał już nie tylko religijny charakter, ale systematycznie przybierało dzieł o tematyce świeckiej. Pojawiały się publikacje różnorodne, także o lżejszej, a nawet rozrywkowej treści. Drukarnia wprawdzie nadal sporo wydawała po łacinie, ale oprócz książek religijnych coraz częściej pojawiały się utwory poetyckie oraz literackie mowy pochwalne wydawane na cześć biskupów rzymskokatolickich oraz greckokatolickich (m.in. Antoniego Gołaszewskiego, Antoniego Wacława Betańskiego, Maksymiliana Ryłły).

Antoni Matyaszkowski tytułował się „typografem biskupów obojga obrządków”, co zapewniało mu drukowanie także rozporządzeń i listów pasterskich ordynariuszy obu katolickich rytów. Drukował również pisma po niemiecku, gdyż wówczas był to język urzędowy. Z jego pras schodziły w tym języku wydawane przez dyrekcję przemyskiego gimnazjum zaproszenia na publiczny egzamin (*Einladung*) oraz wykazy uczniów okręgowych szkół (*Juventus*). W 1780 r. w tej typografii ukazały się śpiewy i modlitwy w intencji cesarzowej Marii Teresy (*Messgesänge und Gebether auf Befehl k. Maj. Maria Theresia*)⁸. Drukarnia Matyaszkowskich wydawała w latach 1780–1794 *Kalendarz polski y ruski* zawierający wyszczególnienie wszelkich świąt (rzymsko- i greckokatolickich) oraz porady dotyczące uprawy roli i życia codziennego. Jako ciekawostkę warto podać, że wśród produkcji wydawniczej znalazło się dzieło uznawane wówczas za hereetyckie. Był to wykład wiary według nauk Marcina Lutra: *Katechizm dla przestrogi zwiedzionych, przeciwko fałszywym podaniom Godfryda Szyncen z własnych Lutra pism wystawiony przez X. Jana Krzysztofa Pannich Budziszewskiego*⁹.

Matyaszkowski drukował nie tylko w języku polskim, łacińskim i niemieckim, ale prawdopodobnie w języku hebrajskim, na co wskazuje druk opatrzone niemieckim tytułem: *Neues ABC woraus die Anfänger in der Hebraischen Sprache eine vollkommene Information nehmen können*. Druk ten został opatrzone przez K. Estreichera w *Bibliografii polskiej* uwagą, że tylko tytuł jest niemiecki, natomiast część główna wydrukowana jest czcionkami hebrajskimi¹⁰. Z tego okresu odnaleźć można książeczki kierowane do spo-

⁸ Vide: A. Siciak, *Druki przemyskie 1754–1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim*, Przemyśl 2002, poz. 336.

⁹ Egzemplarz katechizmu przechowywany jest obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej i choć nie ma podanego miejsca i roku wydania, specjaliści wskazują na Przemyśl i datują go na rok 1783, czyli okres działalności Matyaszkowskiego. Vide: A. Siciak, *Druki przemyskie...*, poz. 231.

¹⁰ K. Estreicher, *Bibliografia Polska. 140.000 druków*, cz. 3, t. 7, Kraków 1901, s. 70.

łeczności żydowskiej, jak *Przemowa do kahału żydowskiego miana w Komarnie podczas osobistej wizyty tamtejszego kościoła przez J. W. Biskupa Przemyskiego* (1797), której autorem był rzymskokatolicki ordynariusz przemyski Antoni Gołaszewski¹¹. Działalność drukarni Matyaszkowskich wyraźnie wskazuje na jej uniwersalność, próbę objęcia możliwie najszerszego kręgu czytelników. Odegrały w tym swą rolę nie tylko względy ideologiczne, ale także normalne prawa rynku i prawidłowa konstatacja rzeczywistości, czyli uznanie równych praw każdej kultury i każdej nacji jako części składowej ówczesnego społeczeństwa. Mogły mieć na to wpływ także osobiste przymioty drukarza. W okresie pierwszej Rzeczypospolitej Matyaszkowski był przemyskim rajcą, a także przez pewien czas prezydentem miasta, następnie ławnikiem i poborcą podatku miar. Był więc zapewne otwartym i myślącym człowiekiem¹².

Kres pracy typografii Matyaszkowskich przyniosła śmierć spadkobierców Antoniego. Właścicielem tej drukarni został w 1800 r. inny mieszkaniec Przemyśla – Jan Kanty Gołębiowski. Gołębiowski wykonywał liczne druki dla biskupstwa rzymskokatolickiego, tytułując się „biskupim typografem”, co jest potwierdzone stopką drukarską. W tym czasie wychodziły także rozporządzenia biskupa greckokatolickiego, lecz nie wiadomo czy w tej drukarni, bo nie podawano na nich adresu drukarza. Jest wielce prawdopodobne, że drukowano je u Gołębiowskiego. W jego typografii tłoczono dzieła w językach polskim i łacińskim, w tym głównie kazania, kalendarze liturgiczne, schematyzmy diecezjalne, wykazy stanu uczniów szkół ludowych diecezji przemyskiej, wykazy uczniów gimnazjum przemyskiego i rzeszowskiego oraz druki okolicznościowe. Jest znany druk w języku niemieckim, będący przyczynkiem do przyrodzawstwa autorstwa Józefa Weninga *Beitrag zur Naturkunde...*¹³

Gołębiowski miał udział w przyswojeniu osiągnięć innych kultur, a to poprzez wydanie tłumaczeń opracowań niemieckich z dziedziny leśnictwa, napisanych przez Fryderyka A. L. Burgsdorfa *Umiejętność lasowa, czyli Rękopis dla właścicieli lasów i ich leśniczych* (dwa wydania: 1809–1810, 1819) oraz *Agronomii* Jana Burgera (1821). Tłumaczeniem z języka niemieckiego jest także dziełko P.B. Knigge: *Przez jakie środki mogą żony miłość i szacunek*

¹¹ A. Siciak, *Druki przemyskie...*, poz. 466.

¹² Archiwum Państwowe w Przemyśle [dalej: APP], Akta miasta Przemyśla, sygn. 536, k. 73, 81, 83, sygn. 251, s. 5, sygn. 563, k. 67–68.

¹³ A. Siciak, *Druki przemyskie...*, poz. 1715.

u swoich mężów sobie zabeśpieczyć, współwydane z własnym moralizatorskim utworem Ignacego Lubicz Czerwińskiego pt. *Sposób szczęśliwego pożycia między mężem i żoną...* (1817)¹⁴. Do celów rozrywkowych wydrukował przetłumaczony z języka francuskiego utwór *Nowa Sybilla, czyli Kabała moralno-żartobliwa, wierszem dla powszechnej zabawki*¹⁵. Po śmierci drukarza przez pewien czas typografię utrzymywała jego żona Franciszka Gołębiowska, jednak nic istotnego nie wniosła do repertuaru drukarskiego¹⁶. W 1829 r. biskup greckokatolicki Jan Śnigurski uruchomił własną, nową drukarnię w Przemyślu¹⁷. Od tego czasu z pras typografii wychodziły wydawnictwa ciągle (kościelne oraz szkolne), prace o charakterze duszpasterskim z przeznaczeniem dla obu obrządków, a także przepisy kucharskie, książki dla dzieci i wiersze.

W latach trzydziestych XIX w. wzrosło zapotrzebowanie na literaturę w ówczesnym ludowym języku ukraińskim, a to w wyniku krystalizowania się świadomości narodowej Ukraińców galicyjskich. Wydawnictwa te powstawały z myślą o rodzącym się wówczas szkolnictwie ukraińskim. Dla jego potrzeb Josyf Łewycki opublikował właśnie w drukarni biskupiej w Przemyślu w 1834 r. w języku niemieckim pierwszą gramatykę języka ukraińskiego (*Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache*). Wkrótce (1837) pojawiła się *Grammatyka języka starosłowiańskiego* Antoniego Dobrianskiego oraz Jana Ławrowskiego *Elementarz ruski, niemiecki i polski dla szkół parafialnych w Galicyi* (1838)¹⁸.

Publikacje te były wynikiem trwającej wówczas dyskusji wokół tworzenia ukraińskiego języka literackiego. W polemice dotyczącej wyboru rodzaju alfabetu dla piśmiennictwa ukraińskiego swe stanowiska sformułowali Josyf Łewycki (w formie publikacji pt. *Odpowiedź na zdanie o zaprowadzenie abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego*, przedruk z 1834 r., praca ukazała się jako artykuł w lwowskich „Rozmaitościach”) oraz Markian Szaszkiewicz (w broszurze pt. *Azbuka i abecadło. Uwagi nad rozprawą o uprowadzenie*

¹⁴ Ibidem, poz. 1405.

¹⁵ Ibidem, poz. 2119.

¹⁶ Szerzej na temat drukarni Franciszki Gołębiowskiej i jej zarządcy Franciszka Skielskiego, vide: A. Siciak, *Druki przemyskie...*, s. 23.

¹⁷ A. Siciak, *Początki działalności greckokatolickiej Drukarni Biskupiej w Przemyślu (1829–1832)* [w:] *Kultura. Historia. Książka. Zbiór studiów*, red. A. Dymmel, B. Rejakowa, Lublin 2012, s. 315–324.

¹⁸ Informacje o ówczesnych wydawnictwach, autorach oraz treść wybranych druków można znaleźć w publikacjach ukraińskiej serii „Peremyska Biblioteka” [Перемиська Бібліотека] wydawanej pod red. Włodzimierza Pilipowicza.

abecadla polskiego do piśmiennictwa ruskiego, 1836)¹⁹. Głosem istotnym w polemice była praca etnograficzna J. Łozińskiego pt. *Ruskoje wesile* (1835) wydana polskim alfabetem, ale w języku ukraińskim²⁰. Dyskusja toczyła się jeszcze do końca XIX w. i co jakiś czas pojawiały się tego typu druki w przemyskich typografiach.

W 1831 r. drukarnię biskupią zaopatrzono w czcionkę cyrylicą. Na potrzeby Kościoła greckokatolickiego oraz ludności ukraińskiej tłoczono tą czcionką księgi liturgiczne, katechizmy, elementarze oraz czasopisma. W połowie XIX w. przedrukowano tam m.in. „Mszały poczajowskie” z 1792 r. oraz *Mołytwoślaw* również według wydania poczajowskiego z 1776 r.²¹ Z chwilą zakupu drukarni przez biskupa greckokatolickiego wyraźnie wzbogaciła się jej oferta wydawnicza. Stało się to możliwe ze względów technicznych, bowiem obok czcionek dla pisma polskiego, łacińskiego i niemieckiego, do wyposażenia dokupiono czcionki niezbędne dla pisma cerkiewnosłowiańskiego i ukraińskiego. Ponadto pod koniec XIX w. drukarnia wzbogaciła się o grażdankę.

Tematycznie, obok druków religijnych, urzędowych, edukacyjnych, informacyjnych oraz służących rozrywce, pojawiły się utwory publicystyczne poruszające najbardziej aktualne sprawy polityczne, literackie i narodowe.

W typografii biskupiej zdecydowaną rolę odgrywali jej zarządcy, mający decydujący wpływ na kształtowanie polityki wydawniczej. Początkowo byli to kanonicy greckokatolicki, natomiast od 1856 r. oddano warsztat w dzierżawę ludziom świeckim i ten stan utrzymał się do 1939 r.²² Pierwszym świeckim arendarzem drukarni kapitulnej został Michał Dzikowski, najprawdopodobniej wyznania greckokatolickiego, poprzednio zarządca lwowskiej Drukarni Stauropegialnej we Lwowie, później właściciel firmy i drukarni w Przemyślu, na-

¹⁹ S. Stępień, *Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1999, nr 8–9, s. 132.

²⁰ Szerzej o drukach ukraińskich pisanych łacinką zob.: S. Stępień, *Spory wokół języka i alfabetu Ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX wiekach* [w:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 1, Київ–Львів 2004, Київ–Lviv 2004, s. 190–212.

²¹ *Uwiedomienie literackie* [...]. – Przemyśl 1838; *Uwiedomienie* [...], Przemyśl 21 grudnia 1846.

²² A. Siciak, *Działalność Drukarni Biskupiej i Drukarni Kapituły Greckokatolickiej w XIX wieku*, „Перемиські архієпархіальні відомості” 2015, r. 12, nr 17, s. 103–121.

stępnie redaktor „Kuriera Lwowskiego”²³. Dzikowski jako drukarz prowadził także znaczną działalność nakładczą. Drukował i finansował publikacje w języku polskim, niemieckim i ukraińskim. Warto wspomnieć, że jego nakładem, w ramach doskonale znanej ówczesnie serii „Biblioteka Polska” wydawanej przez Kazimierza Józefa Turowskiego, ukazało się 6 tytułów dzieł literatury staropolskiej w 16 zeszytach. W języku ukraińskim wydrukował 3 tomiki poezji Leona E. Węglińskiego (czcionką łacińską)²⁴, a także poezje Bohdana Zaleskiego tłumaczone z polskiego (cyrylicą, 1861). Wydawał modlitewniki zarówno polskie (*Stacye jerozolimskie* – 1857) jak i ukraińskie²⁵. Dla społeczności żydowskiej była przeznaczona publikacja Samuela Hellera pt. *Religiöse Feier* zawierająca kazanie wygłoszone w przemyskiej synagodze podczas uroczystości religijnej zorganizowanej w intencji Jej Cesarskiej Mości Cesarzowej Elżbiety (1858). W języku niemieckim drukował Dzikowski sprawozdania szkolne (*Jahresbericht des K.K. Obergymnasiums*). Najważniejszym jednak jego osiągnięciem było wydanie w latach 1857–1865 w siedmiu tomach Pisma Świętego w języku cerkiewnosłowiańskim pt. *Biblija syrycz knyhy świaszczennaho pysanija wetchaho zawita [Біблія сиріч книгу священнаго писання ветхого и новаго завіта по изданію в літо 1798]*. Dzieło to było ilustrowane 500 drzeworytami i stalorytami.

W 1866 r. Dzikowski przestał dzierżawić drukarnię kapitulną i założył własną. Znamy z niej niewiele druków. Były to ustawy miejskie, katalogi oraz statuty towarzystw. Stosował pismo polskie, łaćskie, niemieckie i ukraińskie.

Kolejnym zaś dzierżawcą drukarni kapitulnej został Aleksander Lévy, drukarz lwowski pochodzący z Węgier. Prowadził ją krótko, bo 3 lata (1866–1869)²⁶. Wśród dzieł u niego tłoczonych, niekiedy nowatorskich, jak np. podręczniki o pszczelarstwie, znalazło się poważne wydawnictwo o charakterze urzędowo-informacyjnym, a mianowicie *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Króle-*

²³ APP, Akta kapituły greckokatolickiej [dalej: Akta kapituły gr.kat.], sygn. 167, s. 288.

²⁴ Tomiki pt. *Luczy, Oman* oraz *Rusalka* ukazały się w 1858 r., vide: A. Siciak, *Druki przemyskie...*, poz. 2213–2215.

²⁵ Zob.: *Repertuar ukraińskoj knyhy 1798–1916. Materiały do bibliografii*, t. 1: 1798–1870, Lwów 1995 [*Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії*, т. 1: 1798–1870, Львів 1995], poz. 916 (*Mołytwenyky dla junoszestwa*, Peremyszl 1858), poz. 1035 (A. Duchnowycz, *Chlib duszy*, Przemyszl 1860) i in.

²⁶ APP, Akta kapituły gr.kat., sygn. 167, s. 188–190, sygn. 168, s. 31–32, 41, sygn. 167 s. 166–167, 172.

stwie *Galicji i Lodomeryi...* W języku ukraińskim zaś drukował schematyzmy diecezji greckokatolickiej oraz druki okolicznościowe i organizacyjne towarzystw ukraińskich.

W 1871 r. drukarnię kapituły greckokatolickiej objęli przedsiębiorcy narodowości żydowskiej – Chaim Knoller i Aron Żupnik. Dzierżawili oni drukarnię przez kilkadziesiąt lat, aż do wybuchu drugiej wojny światowej. W 1876 r. założyli, i następnie równolegle prowadzili także własną drukarnię²⁷. W niej realizowali odrębną niż w typografii dzierżawionej ofertę wydawniczą. Drukowali i szeroko rozpowszechniali religijne druki żydowskie w języku jidysz. Niektóre z nich były autorstwa współwłaściciela drukarni Chaima Knollera, który był znawcą żydowskiej religii, pisał objaśnienia i komentarze do Talmudu i Tory.

Właściciele typografii nie stronili także od drukowania w językach polskim i niemieckim. Otrzymywali zamówienia m.in. na druk statutów, sprawozdań, afiszy oraz zaproszeń miejscowych towarzystw i organizacji, a także szkół. Dla społeczności żydowskiej były przeznaczone np. *Sprawozdanie Stowarzyszenia „Bikur Cholim”* (1878), jak również *Pogląd przychodu i rozchodu Przemyśkiej Szkoły Izraelskiej za rok 1875/6...* (1877) drukowane dwujęzycznie w polskim i jidysz. Również dwujęzycznie, ale po polsku i niemiecku wydali *Statut dla Przemyśkiej izraelskiej gminy wyznaniowej* (1875). W 1886 r. z drukarni tej wyszła mowa wygłoszona na cześć Mosesa Montefiore, słynnego filantropa żydowskiego, którego stulecie urodzin obchodzili izraelici wszystkich krajów²⁸. Do przemyskiej typografii napływały zlecenia nie tylko przeznaczone na rynek lokalny, ale także dla innych miast Galicji, m.in. Drohobycza i Krakowa. W typografii Knollera i Żupnika składano również teksty w języku ukraińskim czcionką łacińską, co oznaczało, że idea używania abecadła polskiego w ukraińskim piśmiennictwie miała nadal swoich zwolenników. W tej nietypowej konwencji wydrukowano u Żupnika i Knollera dwukrotnie *Winok pisnej małoruskich* (1881, 1894) oraz M. Ciuryłowicza *Piśń o cysarewuj* (1902).

Firma Knoller i Syn (kontynuatorzy spółki „Knoller i Żupnik”) w okresie pierwszej wojny światowej publikowali druki w języku węgierskim: poezje G. Gézy *Lengyel Mezőkön, Tábornok Mellet* (1914)

²⁷ APP, Akta kapituły gr.kat., sygn. 167, s. 260, 252–254, 274–275; Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy u Lwowy [Центральний державний історичний архів України у Львові] [dalej: CDIAU], Hałyckie Namistnytvo [Галицьке намісництво], fond 146, opys 57, sprawa 1352, k. 65.

²⁸ „Gazeta Lwowska” 1884, nr 254 (4 listopada), s. 4.

oraz K. Lovasa *Karacsonyi tüz a graniczon* (1915)²⁹. Drukarnia Knollera i Syna w okresie swojej działalności wypuszczała liczne odezwy żydowskich oraz ukraińskich organizacji, afisze, a także w latach 1914–1915 czasopisma: w języku polskim „Wiadomości Wojenne”, w niemieckim „Kriegsnachrichten” i w węgierskim „Tábori Ujság”³⁰. Drukarnia otrzymywała także zlecenia na druki żydowskie z innych miejscowości, m.in. z Biłgoraja. Typografia Knollerów działała do wybuchu drugiej wojny światowej³¹.

Widzimy jak z biegiem lat oferta przemyskich drukarni była wzbogacana. Obok pism polskich, łacińskich, niemieckich, węgierskich, pojawiły się publikacje drukowane cyrylicą i grażdanką, a także czcionką hebrajską. Drukarze starali się pozyskiwać zamówienia od wszystkich zamieszkujących Przemyśl narodowości, a także szukali zleceń również poza jego granicami. Na pewno miała znaczenie także narodowość właściciela drukarni, ponieważ w ten sposób rozszerzali krąg znajomości, a więc sferę wpływów.

Oprócz działających najdłużej drukarni kapituły greckokatolickiej oraz drukarni Żupnika i Knollera (później Knollera i Syna) powstawały w międzyczasie, jak już o niektórych wspomniano, inne oficyny. W 1879 r. w Przemyśle własną drukarnię założył Jan Skwiryński, w okresie późniejszym działała ona pod firmą Jana Cara. Właściciel nawiązał współpracę z wydawcą „Roczników Samborskich” Gotthilfem Kohnem (literat, poeta i tłumacz żydowskiego pochodzenia) i drukował dla niego w języku niemieckim i polskim³². Po krótkiej działalności Jana Cara drukarnię odkupił Stanisław Ferdynand Piątkiewicz. Piątkiewicz stosował również cyrylicę, drukując m.in. Iwana Kupriana *Uczebnyk poczatkowych widomostej muzyki i spiwu* [*Учебник початкових відомостей музики і співу*] (1885)],

²⁹ I. Lagzi, *Nieśmiertelny poeta twierdzy przemyskiej. Pamięci Gézy Gyóniego (1884–1917)* [w:] *Węgrzy w twierdzy przemyskiej w latach 1914–1915*, red. I. Lagzi, Warszawa–Przemyśl 1985, s. 17–50; T. Pomykacz, *Géza Gyóni – węgierski poeta, żołnierz przemyskiej twierdzy*, „Przemyski Przegląd Kulturalny” 2016, nr 36–37, s. 67–72; idem, *Węgierscy żołnierze-poeci w Twierdzy Przemyśl*, „Przemyski Przegląd Kulturalny” 2017, nr 38–39, s. 28–33.

³⁰ T. Pomykacz, „Tábori Újság” – węgierski dziennik w oblężonym Przemyśle, „Materiały i Studia Muzealne” 2014, t. 8, s. 85–100.

³¹ Z losami i działalnością wydawniczą właścicieli tej drukarni można zapoznać się w opracowaniu K.D. Majusa, *Drukarze i wydawcy hebrajskich i żydowskich druków w Przemyśle*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2020, t. 14, z. 2, s. 255–285.

³² Vide: A. Siciak, „Roczniki Samborskie” i ich twórca Gotthilf Kohn, *Przemyśl 1881–1886*, „Rocznik Przemyski” 2011, t. 47, s. 91–96.

ponadto listy pasterskie, schematyzmy, druki okolicznościowe i organizacyjne³³.

W kwietniu 1895 r. Stanisław Ferdynand Piątkiewicz wydzierżawił i wkrótce sprzedał drukarnię Ukraińcowi Mikołajowi Dżułyńskiemu³⁴. Ten przejął po Piątkiewiczze druki zlecane przez rzymskokatolicką kurię biskupią i drukował schematyzmy oraz dyrektoria. Z pras tej drukarni wyszedł druk poświęcony stosunkom polsko-ukraińskim: *Utrakwizm. Uwagi do wyjaśnienia i załatwienia kwestyi polsko-ruskiej* (1898). W 1899 r. wydrukowano tam dzieło, które rozsławiło drukarnię i wydawcę. Była to ukraińskojęzyczna ilustrowana *Biblija staroho j nowoho Zawita w 50-och obrazkach* [Біблія старого и нового Завета в 50-ох образках] w opracowaniu greckokatolickiego księdza Leona Dżułyńskiego (ojca Mikołaja). W roku następnym została ona wydana również w języku polskim. W języku ukraińskim wychodziły publikacje o charakterze organizacyjnym dla stowarzyszeń ukraińskich oraz schematyzmy, także czasopismo „Wistnyk Peremyskoj Eparchji” [„Вістник перемиської єпархії”] dla kapituły greckokatolickiej, a ponadto popularna seria „Biblioteka dla ruskoj molodeży” [„Бібліотека для руської молодіжи”]. W języku ukraińskim, ale alfabetem łacińskim Mikołaj Dżułyński rozpowszechnił drukiem książeczkę do nabożeństwa *Mołytwy szczodenni* (1895).

W 1903 r. drukarnię odkupili duchowni rzymskokatolicki diecezji przemyskiej. Jej zarząd powierzono Janowi Łazorowi, który po trzech latach przejął drukarnię na własność. Przez następne lata działała pod firmą Łazora (w latach 1914–1921 pf. Zagajewski i Łazor), a po sprzedaży jej przez spadkobierców od 1934 r. (do wybuchu wojny) jako Drukarnia „Nowoczesna”. Rynek wydawniczy wzbogacił się wówczas o kilka pozycji z zakresu religii niechrześcijańskich, był to bogato ilustrowany album Stanisława Jakubowskiego *Bogowie Słowian* (1919), N. Landesa *Biblijna historyja, czyli dzieje ludu izraelskiego* (1918) oraz Jana Stawarczyka *Chronologia ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza* (1919). Drukarnia podczas swojej działalności stosowała do zlecanych jej druków oprócz łacińskich również cyryliczne czcionki.

Od 1891 r. istniała drukarnia założona przez żydowskiego księgarza Leona Schwarza (firma L. Schwarz oraz L. Schwarz i Spółka, następnie Schwarz i Robinsohn). Tłoczono tam druki urzędowe, a także sprawozdania organizacji, szkół i instytucji żydow-

³³ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 2: G–K (1881–1900), s. 403; *Repertuar...*, t. 2, poz. 3756, 3971, ibidem, t. 3, poz. 4529, 4586, 4740, 4780, 4865 i in.

³⁴ „Kurier Przemyski” 1895, nr 41, s. 3.

skich, ponadto serię powieści i opowiadań w języku jidysz, wydawanych w okresie międzywojennym przez przemyską księgarnię Symche Freunda³⁵. Drukowano tam również wydawnictwa socjalistycznych organizacji robotniczych, utwory o tematyce społecznej, np. Józefa Loosa *Wojna przyszłości* (1931), tegoż *Więzienia w Polsce* (1933). Nie odmawiano także zleceń na druki ukraińskie.

W 1892 r. kolejną oficynę typograficzną w mieście założył Józef Styfi. Drukował i wydawał publikacje różnorodne zarówno pod względem treści, jak formy i języka. Były to książki, broszury, wszelkiego rodzaju akcydensy, również czasopisma. Własnym nakładem wydawał popularne kalendarzyki np. *Noworocznik listonosza* (1901–1929) w wersji polskiej i ukraińskiej. Dla odbiorców ukraińskich drukował schematyzmy kurii greckokatolickiej, sprawozdania szkolne, materiały organizacyjne stowarzyszeń, utwory literackie i podręczniki³⁶.

W historii przemyskiego drukarstwa warto odnotować również wspólną inicjatywę podjętą w imię solidarności międzynarodowej: w 1904 r. komitet ratunkowy dla ofiar wojny rosyjsko-japońskiej uchwalił wydanie odezwy w językach polskim, ukraińskim i jidysz, którą za darmo wydrukowali właściciele przemyskich drukarni³⁷.

W 1907 r. powstała drukarnia przy Komendzie c.k. Korpusu Wojskowego, sygnująca druki jako Zakład Graficzny i Intrologatorski Dowództwa Okręgu Korpusu X³⁸. Była to działalność głównie na potrzeby własne wojska. Pochodziły z niej jedynie druki polskie. Drukarnia Antoniego Błuja działała od 1913 do 1939 r. Drukowała dla polskiego i ukraińskiego użytkownika materiały czcionką łacińską i cyrylicą.

Istotne przedsięwzięcia na przemyskim rynku wydawniczym miały miejsce także w czasie I wojny światowej. W latach 1914 i 1915 pojawiły się publikacje z Drukarni Fortecznej (Festungsdruckerei). Wydrukowano tam co najmniej trzy druki w języku polskim i niemieckim, np. wiersz Hugona E. Schwarza pt. *Weinachten 1914*

³⁵ Vide: K.D. Majus, *Drukarze i wydawcy hebrajskich i żydowskich druków w Przemyśle...*, s. 277–281.

³⁶ Vide: A. Siciak, *Styfi Józef Wincenty* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Warszawa–Kraków 2008, s. 194–195; eadem, *Styfi Józef Wincenty* [w:] *Przemyski słownik biograficzny*, Przemyśl 2009, s. 137–141, eadem, *Styfi Józef Wincenty* [w:] *Słownik biograficzny twórców oświaty i kultury XIX i XX wieku Polski południowo-wschodniej*, pod red. A. Meissnera, K. Szmyda, Rzeszów 2011, s. 395.

³⁷ „Nowy Głos Przemyski” 1904, nr 45 (5 listopada), s. 2.

³⁸ Z. Felczyński, *Rozwój kulturalny Przemyśla 1772–1918* [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, cz. 2, Warszawa–Kraków 1974, s. 238.

oraz felieton autorstwa Aleksandra F. Rosenfelda dotyczący pierwszego oblężenia twierdzy przemyskiej przez Rosjan, który został przedrukowany w dwóch wersjach językowych: niemieckiej i polskiej (*Die erste Belagerung von Przemyśl. September–Oktober 1914, Pierwsze oblężenie Przemyśla wrzesień–październik 1914*). W 1928 r. pojawiła się nowa drukarnia pn. „Pospieszna” – własność Mojżesza Piepesa i Józefa Hemerlinga³⁹. Drukowała afisze, odezwy oraz druki zwarte w językach polskim, ukraińskim, hebrajskim i jidysz. W 1931 r. rozpoczęła działalność drukarnia „Jedność”⁴⁰. Wykonywano tam czasopisma, druki organizacyjne, głównie stowarzyszeń katolickich oraz wydawnictwa zwarte.

Możemy zauważyć, że nie tylko wypuszczane przez drukarnie materiały miały wyraźny rys narodowy, ale także ich właściciele reprezentowali różne narodowości. Nie wpływało to jednak na różnicowanie przyjmowanych zleceń na druk pod kątem osobistych preferencji językowych, wyznaniowych czy religijnych. Przestrzegano natomiast zasady nienaruszania uczuć religijnych i moralnych pozostałych współobywateli. Zapisywano ją w treści kontraktów o dzierżawę drukarni kapitulnej, co zobowiązywało kontrahenta „nie drukować żadnych dzieł antyreligijnych lub gorszących moralnie albo obrażających czyjekolwiek wyznanie religijne lub narodowość”⁴¹. Z wielonarodowości właścicieli przemyskich zakładów typograficznych wynikał niekiedy problemem poprawności (właściwie niepoprawności) językowej wychodzących z niej druków. Są przykłady interwencji biskupów obu obrządków z żądaniem wycofania publikacji, gdyż zawierały one treści lub błędy szkodzące nauce Kościoła⁴².

W okresie międzywojennym dochodziło wielokrotnie do zakazu rozpowszechniania niektórych druków za szerzenie treści socjalistycznych i antypaństwowych, czym zajmowała się cenzura rządowa. Jednak zdecydowana większość publikacji ukazywała się bez przeszkód, a ich wydawcy harmonijnie stosowali się do poprawnej koegzystencji oraz praw podaży i popytu. Nie można jednak powiedzieć, że działały tam jedynie zasady komercji. Wręcz przeciwnie. Nie brakowało indywidualistów, którzy w celu upowszechniania wiedzy lub poglądów ryzykowali własny udział finansowy. Te zasady zdecydowały, że przemyski ruch wydawniczy był

³⁹ A. Jagusztyn, *Drukarstwo regionu przemyskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1980, [nr 2], s. 136.

⁴⁰ A. Jagusztyn, op. cit., s. 136.

⁴¹ APP, Akta Kapituły gr.kat., sygn. 168, s. 41.

⁴² Ibidem, sygn. 167, s. 65, 284–285, 300.

urozmaicony pod względem formy, treści i języka publikowanych materiałów. Jest wdzięcznym tematem do badań, stanowiąc gdzieś niegdzie tylko wypełnioną białą plamę.

Do przemyskiej mozaiki kulturowo-narodowościowej znakomicie wpisali się także księgarze. Pierwsza ugruntowana w tym mieście księgarnia należała do braci Jana i Pawła Jeleniów. Zmieniając właścicieli dotrwała do drugiej wojny światowej⁴³. Bracia Jeleniowie byli wyznania ewangelickiego, podobnie jak kolejny jej właściciel Andrzej Juszyński, który dopiero 8 lat przed śmiercią, około 1898 r., przeszedł na katolicyzm⁴⁴. Księgarnia przez wszystkie lata swej działalności aktywnie uczestniczyła w życiu publicznym m.in. poprzez wypuszczanie własnym nakładem druków edukacyjnych, patriotycznych i religijnych: zarówno dla wyznania rzymskokatolickiego jak i greckokatolickiego. W publikacjach stosowano język polski, niemiecki i ukraiński, a ich poziom edytorski pod względem formy i treści był wysoki. Swoje nakłady oddawali najczęściej do drukarni Lipska lub Lwowa, ale też realizowali je Przemyślu. Inne ich własne wydawnictwa odbite w drukarni kapituły greckokatolickiej to podręczniki nauki kościelnej: A. Dobrianskij, *Obiasnienie Szużby Bożoj dla żytelej selskich* [A. Добрянскій, Обяснение Службы Божой для жителей сельских] oraz *Nauky cerkownyi* [Науки церковной] (1887). Andrzej Juszyński, kontynuator tradycji Jeleniów, koncentrował się na książkach o tematyce religijnej, sięgając głównie do dzieł biskupów Karola Józefa Fischera oraz św. Józefa Sebastiana Pelczara, wydając je niejednokrotnie w formie publikacji wielotomowych i kilkakrotnie wznawiając.

Omawiając działalność nakładczą przemyskich księgarń należy zwrócić też uwagę na księgarnię wspomnianego także wyżej Symche Freunda, istniejącej w okresie międzywojennym (wcześniej, od 1902 r. był współwłaścicielem księgarni wydawniczej Amkraut & Freund). Pracowała ona głównie dla społeczności żydowskiej zlecając drukowanie w językach jidysz i hebrajskim. Mamy też przykład druku hebrajskiego z równoległym przekładem w języku polskim. Była to *Biblia Pentateuch*, która ukazała się w pięciu księgach w 1931 r. Jej tytuł polski brzmi *Pięcioksiąg Mojżesza*. Z omawianej księgarni wyszło wiele pozycji literackich drukowanych w jidysz, które skiero-

⁴³ Szerzej zob.: A. Siciak, *Jan, Paweł i Gustaw Jeleniowie jako prekursorzy przemyskiego księgarstwa (1846–1898)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2010, t. 21, s. 53–94.

⁴⁴ A. Siciak, *Juszyński Andrzej* [w:] *Słownik biograficzny twórców...*, s. 172–173.

wane były do kręgu ludności żydowskiej. Były to opowieści kryminalne M. Goldbauma *Der farszwundener* (Zaginiony – 1928, przedruk 1932), tegoż opowieści historyczne *Szlojme hamelech's tochter* (Córka Salomona – 1928, przedruk 1932), Jönäha Kreppla *Ajn nacht a kenig...* (Jedną noc królem – 1924, przedr. 1932) oraz inne utwory literackie, a także humorystyczne i powiastki ludowe drukowane kolejno w latach 1924, 1925, 1927, 1928, 1930 z przedrukiem w 1932 r. Wydano ponadto legendy o Izraelu, dokonując przekładu na jidysz z języka hebrajskiego (1932). W 1929 r. nakładem księgarni wydano romans osnuty na tle dawnego życia Żydów w ich ojczyźnie autorstwa Abrahama Mapu.

Istniejąca w okresie międzywojennym „Książnica Naukowa” działająca jako księgarnia sortymentowa i wydawnicza, ukierunkowana była na realizację potrzeb nauczycieli i uczniów, ponadto wydawała tomiki literatury pięknej. Pod tą firmą wykonywano druki jedynie polskojęzyczne. Drukowano je natomiast u drukarzy wszystkich narodowości. Na szczególną uwagę wśród inicjatyw Książnicy Naukowej zasługuje znaczące wydawnictwo *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, opracowane przez komitet redakcyjny pod kierunkiem Tadeusza Bystrzyckiego⁴⁵. Skorowidz wychodził w kilku edycjach w latach 1924–1938.

Oprócz drukarzy i księgarzy istotną rolę w ruchu wydawniczym pełnili wydawcy indywidualni. W wielokulturową działalność wydawniczą doskonale wpisuje się wspomniany Gotthilf Kohn z Sambora, wyznania żydowskiego, syn ortodoksyjnego rabina, literat, tłumacz Mickiewicza na niemiecki, ceniony za dokonania wydawnicze. Jego działalność wspierała finansowo lwowska gmina żydowska. Wydawane przez niego „Roczniki Samborskie” ukazywały się nieprzerwanie od 1877 do 1890 r. i były najdłużej wychodzącym prowincjonalnym pismem poświęconym kulturze, literaturze, nauce i sprawom społecznym⁴⁶. W Przemyśle „Roczniki” te wydawano w latach 1882–1886. Zawierały one artykuły historyczne, literackie, poezję i teksty publicystyczne. Ciekawsze artykuły publikowane w „Rocznikach”, Kohn wydawał również jako odbitki. W Przemyśle publikował także szereg niezależnych od „Roczników Samborskich” utworów, z których uzyskane środki finansowe przeznaczał na cele

⁴⁵ Więcej o tej postaci: A. Siciak, *Bystrzycki Tadeusz* [w:] *Przemyski słownik biograficzny*, t. 3, pod. red. E. Grin-Piszczyk, T. Pudłockiego, A. Siciak, Przemyśl 2016, s. 39–43.

⁴⁶ A. Siciak, „Roczniki Samborskie”..., s. 91–96.

dobroczynne. Początek jego działalności edytorskiej stanowiły pieśni wolnościowe i reminiscencje z okresu walk wyzwoleniczych, wydane w 1880 r. z okazji pięćdziesiątej rocznicy wybuchu powstania listopadowego (*Libertas Lieder u. Reminiscenzen aus der Zeit der Freiheitskämpfe*) wraz z oddzielnym ich uzupełnieniem *Supplemente zur Liedersammlung Libertas*. Ukazał się także poemat Józefa Zedlitza *Wędrówki Ahaswera*, tłumaczony przez Kohna z niemieckiego. Kolejną własną pracę wydał Kohn w 1885 r. Było to, jak sam określił w podtytule, studium społeczne pt. *Na pogorzelców w Horodence. Jakie jest prawdziwe zadanie naszej demokracji*. Gotthilf Kohn wydał także powieść Janiny Antonowiczówny *Rozmaici* (1885) oraz szkic biograficzny o Zygmuncie Sidorowiczu, autorstwa samego wydawcy (1886)⁴⁷. Inicjatywa edytorska Kohna to przykład przenikania się i koegzystencji różnorodnych kultur, wyznań i religii. Chciałoby się wierzyć, że to powszechny, naturalny i na trwałe ugruntowany sposób współżycia jednostek w społeczeństwie.

Stowarzyszenia i organizacje polskie, żydowskie i ukraińskie publikowały materiały okolicznościowe i organizacyjne, m.in. statuty, regulaminy i sprawozdania. Były to: Kasa Oszczędności, Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza, Towarzystwo Młodzieży Rękodzielniczej, Towarzystwo Polskiej Młodzieży „Znicz”, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” i in. Ze strony ukraińskiej aktywnie działały: Instytut Wdów i Sierot udzielający pomocy rodzinom zmarłych duchownych greckokatolickich, Towarzystwo Bursy dla Dziewcząt greckokatolickiego wyznania, Towarzystwo Wzajemnego Kredytu „Wiara”, Bursa im. św. Mikołaja, Towarzystwo „Ruska Besida”, „Narodnyj Dim”, Towarzystwo „Eparchijalna Pomoc” prowadzące pracę samokształceniową i działalność wydawniczą, które w latach 1928–1933 wydawało tygodnik greckokatolicki „Beskyd” [„Бескид”]. Wśród organizacji żydowskich było to Stowarzyszenie „Bikur Cholim”, Towarzystwo im. J.I. Kraszewskiego ku Szerzeniu Oświaty w Języku Polskim między Młodzieżą Starozakonną, a także powstała w 1892 r. „Czytelnia Naukowa”, posiadająca 250 członków i księgozbiór liczący ponad 30 tys. pozycji⁴⁸.

⁴⁷ Na temat ruchu wydawniczego w Przemyślu w czasach galicyjskich, vide: A. Siciak, *Dzieje książki w Przemyślu w okresie autonomii Galicji (1867–1914)*, Przemyśl 2012.

⁴⁸ T. Pudłocki, *W rywalizacji z Atenami Galicyjskimi – Czytelnia Naukowa w Przemyślu*, „Studia Historyczne” 2011, t. 54, z. 3–4, s. 291–307; W. Wierzbieniec, *Przemiany w społeczności żydowskiej Przemyśla w okresie autonomii Galicji*, „Studia Judaica” 1998, nr 2, s. 212–213.

Wydawnictwo „Pobudka”, działające w okresie międzywojennym przy Związku Szlachty Zagrodowej, upowszechniało publikacje równolegle w językach polskim i ukraińskim. Ukazały się w ten sposób W. Pulnarowicza *Polskie rycerstwo Podkarpacia* [*Polśke łycarstwo Podkarpacia; Польське лицарство Підкарпаття*, 1937] oraz S. Jastrzębskiego *Kim jesteśmy* [*Chto my je?; Хмо му є?* 1939]⁴⁹.

Wielokulturowość i wieloetniczność przemyskiego rynku wydawniczego obrazują także wychodzące w mieście liczne tytuły prasowe, długotrwale utrzymujące się na rynku oraz efemerydy. Obejmowały swoim zasięgiem wszystkie grupy społeczne. Były to czasopisma religijne, społeczno-polityczne, literackie i fachowe, niekiedy o zasięgu ogólnokrajowym. Ukazywały się jako gazety (dzienniki i wychodzące częściej niż raz w tygodniu) lub czasopisma (tygodniki, dwutygodniki, miesięczniki itd.). Z czasopism uniwersalnych, które najdłużej utrzymywały się na rynku można wskazać „Gazetę Przemyską” (1887–1894), „Kurier Przemyski” (1894–1897), „Echo Przemyskie” (1896–1918), „Nowy Głos Przemyski” (1903–1939), „Ziemię Przemyską” (1913–1939). W języku ukraińskim, z pism o dłuższym żywocie możemy wymienić „Prapor” [„Прапор”] (1897–1900) – miesięcznik społeczno-polityczny i ekonomiczny dla greckokatolickiego duchowieństwa, „Peremyskij Wistnyk” [„Перемиський вістник”] (1909–1914) – organ przemyskiej organizacji narodowej, „Ukraiński Hołos” [„Український голос”] (1919–1932) – tygodnik polityczno-ekonomiczny, „Proryw” [„Прорив”] (1936–1937) – pismo społeczno-kulturalne. Wśród pism żydowskich kilka lat ukazywało się „Przemysler Jid” (1919–1925), społeczno-kulturalne „Folksfrajnd” (1927–1929), a także poświęcone sprawom polityczno-ekonomicznym i kulturalnym „Unzer Trybune” (1930–1932)⁵⁰.

Różnorodność prasy charakteryzuje notka zamieszczona w „Gazecie Przemyskiej” (1908, nr 24 z 24 marca, s. 3):

We czwartek 19 bm. ukazał się pierwszy numer ruskiego czasopisma „Ruska Wola”. Nowe to pismo jest organem partii staroruskiej i będzie wychodziło raz na dwa tygodnie. Z wyjściem tego czasopisma liczba pism wychodzących w Przemyśle doszła do 7. Spośród czasopism wychodzących w Przemyśle 3

⁴⁹ „Urzędowy Wykaz Druków” 1938, poz. 1378, ibidem, 1939, poz. 7176.

⁵⁰ E. Długosz, A. Siciak, *Materiały do bibliografii prasy przemyskiej*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2008, t. 19, s. 309–344; Z. Felczyński, *Katalog chronologiczny czasopism polskich w Przemyśle w latach 1792–1939*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1979, [t. 1], s. 181–220; B. Bobusia, *Prasa regionu przemyskiego...*, s. 253; idem, *Prasa mniejszości narodowych...*, s. 157–162; A. Siciak, *Przegląd tytułów prasowych wychodzących w Przemyśle w latach 1867–1914*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, t. 20, s. 27–56.

drukowane są w języku polskim („Echo Przemyskie”, „Gazeta Przemyska”, „Nowy Głos Przemyski”), 2 w języku ruskim („Ruskaja Wola”, „Selańska Rada”), 1 w języku niemieckim („Deutsches Volksblatt für Galizien”), 1 w żargonie („Jüdische Volks Stimme”). „Deutsches Volksblatt” posiada w Przemysłu administrację, redakcja znajduje się we Lwowie, pismo zaś drukowane jest w Bielsku. Pod względem ilości czasopism jest więc Przemyśl pierwszym miastem prowincjonalnym w kraju. Co zaś do różnojęzyczności swojej stoi na równi ze Lwowem, w którym wychodzą pisma: polskie, ruskie, żargonowe i esperanckie. W Przemysłu zamiast esperanckiego pisma mamy niemieckie.

Do prasowego tygla językowego dodajmy jeszcze węgierski, bo w tej wersji językowej jako „Tábori Ujság” ukazywała się urzędowa gazeta austriacka w czasie pierwszej wojny światowej (w wersji polskiej pt. „Wiadomości Wojenne” oraz niemieckiej: „Kriegsnachrichten”). W języku rosyjskim podczas drugiej wojny ukazywał się natomiast „Czerwonyj Peremysz” [„Червоний Перемишль”] – organ radzieckiej Tymczasowej Rady miasta Przemyśla.

Wielokulturowość, wieloetniczność, a zatem różnojęzyczność, to nierozłączne cechy związane z przemyską działalnością wydawniczą. To była rzeczywistość, do której społeczeństwo przez lata wspólnej egzystencji dopasowało się i uznawało za zjawisko normalne. Dlatego też całą przedstawioną wyżej produkcję drukarską oraz działalność na rzecz jej upowszechnienia należy traktować jako dziedzictwo kulturowe całej społeczności miejskiej. Dopiero jako suma wspólnych działań w pełni obrazuje tradycje miasta na przestrzeni lat i stanowi o jego bogactwie kulturowym pozytywnie wyróżniającym go na tle innych miast.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Państwowe w Przemysłu, Akta miasta Przemyśla, sygn. 251, 536, sygn. 563.

APP, Akta kapituły greckokatolickiej sygn. 167, 168.

Центральний державний історичний архів України у Львові, Галицьке намісництво, фонд 146, опys 57, справа 1352.

Estreicher K., *Bibliografia polska. 140.000 druków*, cz. 3, t. 7, Kraków 1901.

Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 2: G–K (1881–1900), Kraków 1907.

Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії, t. 1: 1798–1870, Львів 1995.

Uwiedomienie literackie [...]. – Przemyśl 1838.

Uwiedomienie [...], Przemyśl 21 grudnia 1846.

„Urzędowy Wykaz Druków” 1938, 1939.

„Gazeta Lwowska” 1884, nr 254.

„Kurier Przemyski” 1895, nr 41.

„Nowy Głos Przemyski” 1904, nr 45.

OPRACOWANIA

Bobusia B., *Prasa mniejszości narodowych w Przemyśle. Spis tytułów*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1986, t. 3, s. 157–162.

Bobusia B., *Prasa regionu przemyskiego w XIX i XX wieku (chronologiczny spis tytułów)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1988, t. 5, s. 233–246.

Długosz E., Siciak A., *Materiały do bibliografii prasy przemyskiej*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2008, t. 19, s. 309–344.

Długosz E., Siciak A., *Przemyskie jednodniówki. Bibliografia adnotowana*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2011, t. 22, s. 199–237.

Felczyński Z., *Katalog chronologiczny czasopism polskich w Przemyśle w latach 1792–1939*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1979, [t. 1], s. 181–220.

Felczyński Z., *Katalog chronologiczny czasopism polskich w Przemyśle w latach 1792–1939*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1979, [t. 1], s. 181–220.

Felczyński Z., *Pisma młodzieżowe i szkolne w Przemyśle*, „Rocznik Przemyski” 1979, t. 21, s. 185–199.

Felczyński Z., *Rozwój kulturalny Przemyśla 1772–1918 [w:] Tysiąc lat Przemyśla, część druga*, Warszawa–Kraków 1974, s. 147–263.

Grin E., *Urzednicy miejscy Przemyśla w XIV–XVIII wieku*, Toruń 2012.

Jagusztyn A., *Drukarstwo regionu przemyskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1980, [nr 2], s. 133–150.

Lagzi I., *Nieśmiertelny poeta twierdzy przemyskiej. Pamięci Gézy Gyóniego (1884–1917) [w:] Węgrzy w twierdzy przemyskiej w latach 1914–1915*, red. I. Lagzi, Warszawa–Przemyśl 1985, s. 17–50.

Majus K.D., *Drukarze i wydawcy hebrajskich i żydowskich druków w Przemyśle*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2020, t. 14, z. 2, s. 255–285.

Pomykacz T., *„Tábori Újság” – węgierski dziennik w oblężonym Przemyśle*, „Materiały i Studia Muzealne” 2014, t. 8, s. 85–100.

Pomykacz T., *Géza Gyóni – węgierski poeta, żołnierz przemyskiej twierdzy*, „Przemyski Przegląd Kulturalny” 2016, nr 36–37, s. 67–72.

Pomykacz T., *Węgierscy żołnierze-poeci w Twierdzy Przemyśl*, „Przemyski Przegląd Kulturalny” 2017, nr 38–39, s. 28–33.

Pudłocki T., *W rywalizacji z Atenami Galicyjskimi – Czytelnia Naukowa w Przemyśle*, „Studia Historyczne” 2011, t. 54, z. 3–4, s. 291–307.

Siciak A., *Adam Klein – drukarz przemyski*, „Przemyski Przegląd Kulturalny” 2012, nr 26–27, s. 20–25.

Siciak A., *„Roczniki Samborskie” i ich twórca Gothilf Kohn. Przemyśl 1881–1886*, „Rocznik Przemyski” 2011, t. 47, s. 91–96.

- Siciak A., *Bystrzycki Tadeusz* [w:] *Przemyski słownik biograficzny*, t. 3, pod. red. E. Grin-Piszczyk, T. Pułockiego, A. Siciak, Przemyśl 2016, s. 39–43.
- Siciak A., *Druki przemyskie 1754–1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim*, Przemyśl 2002.
- Siciak A., *Działalność Drukarni Biskupiej i Drukarni Kapituły Greckokatolickiej w XIX wieku*, „Перемиські архієпархіальні відомості” 2015, r. 12, nr 17, s. 103–121.
- Siciak A., *Dzieje książki w Przemyślu w okresie autonomii Galicji (1867–1914)*, Przemyśl 2012.
- Siciak A., *Dzieje pierwszej przemyskiej drukarni Adama Kleina – 1754–1757*, „Res Historica” 2002, z. 13, s. 149–170.
- Siciak A., *Jan, Paweł i Gustaw Jeleniowie jako prekursorzy przemyskiego księgarstwa (1846–1898)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2010, t. 21, s. 53–94.
- Siciak A., *Juszyński Andrzej* [w:] *Słownik biograficzny twórców oświaty i kultury XIX i XX wieku Polski południowo-wschodniej*, pod red. A. Meissnera, K. Szmyda, Rzeszów 2011, s. 172–173.
- Siciak A., *Początki działalności greckokatolickiej Drukarni Biskupiej w Przemyślu (1829–1832)* [w:] *Kultura. Historia. Książka. Zbiór studiów*, red. A. Dymmel, B. Rejakowa, Lublin 2012, s. 315–324.
- Siciak A., *Przegląd tematyczny tytułów prasowych ukazujących się w Przemyślu w latach 1867–1914*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, t. 20, s. 27–56.
- Siciak A., *Przegląd tytułów prasowych wychodzących w Przemyślu w latach 1867–1914*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, t. 20, s. 27–56.
- Siciak A., *Styfi Józef Wincenty* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Warszawa–Kraków 2008, s. 194–195.
- Siciak A., *Styfi Józef Wincenty* [w:] *Przemyski słownik biograficzny*, Przemyśl 2009, s. 137–141.
- Siciak A., *Styfi Józef Wincenty* [w:] *Słownik biograficzny twórców oświaty i kultury XIX i XX wieku Polski południowo-wschodniej*, pod red. A. Meissnera, K. Szmyda, Rzeszów 2011, s. 395.
- Stępień S., *Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1999, nr 8–9, s. 127–137.
- Stępień S., *Spory wokół języka i alfabetu Ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX wiekach* [w:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, t. 1, Київ–Львів 2004, s. 190–212.
- Wierzbieniec W., *Przemiany w społeczności żydowskiej Przemyśla w okresie autonomii Galicji*, „Studia Judaica” 1998, nr 2, s. 201–220.